

УДК 94(477)

О.В.РУСИНА *

ПОЛІТИКО-КОНФЕСІЙНІ ОРІЄНТИРИ ПРАВОСЛАВНИХ КАНЦЕЛЯРИСТІВ РУБЕЖУ XV–XVI ст.

Досліджується вкрай недостатньо вивчений аспект історії державної канцелярії Великого князівства Литовського. Акцентується роль, яку відіграв її персонал у розвитку культури кінця XV – початку XVI ст. Розглядаються випадки, коли писці самі виступали як письменники або ж сприяли тогочасному літературному процесові. Також аналізується світогляд, уявлений в їхніх працях і культурних починаннях.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, державна канцелярія, писці, книгописання, Супрасльський монастир.

Діяльність канцелярії Литовської держави в долюблінську добу не раз ставала об'єктом наукових студій, однак її культурогенний потенціал лише порівняно нещодавно привернув увагу істориків. Заледве не першим, хто акцентував цю проблему, був польський русист І.Ґраля, котрий звернувся до неї в порівняльному контексті. Поштовхом до цього стала книга М.Бичкової¹, в якій дослідниця, зіставляючи соціально-політичну еволюцію Російської та Литовської держав, зупинилася на трьох аспектах проблеми: владних інститутах, структурі суспільної верхівки й ідеологічному оформленні влади². Праця М.Бичкової дістала досить стримані оцінки

* Русина Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків і раннього нового часу
E-mail: erusina@ukr.net

¹ Бичкова М.Е. Русское государство и Великое княжество Литовское с конца XV в. до 1569 г.: Опыт сравнительно-исторического изучения политического строя. – Москва, 1996. – 176 с.

² Зауважимо, що піонером у справі компаративного вивчення двох соціополітичних моделей, які розвинулися на східнослов'янській основі, був американський дослідник Я.Пеленський, чия праця пройшла практично непоміченою в історіографії – у ній за головний об'єкт порівняння обрано статус монархічної влади та нобілітету (див.: *Pelenski J. Muscovite Russia and Poland-Lithuania, 1450–1600: State and Society – Some Comparisons in Socio-Political Developments // State and Society in Europe from the Fifteenth to the Eighteenth Century: Proceedings of the First Conference of Polish and American Historians (May 27–29, 1974). – Warsaw, 1985. – P.93–120.*

фахівців. Так, М.Кром, резюмуючи, відзначив у своїй рецензії: «Ідея порівняння політичних систем двох сусідніх східноєвропейських країн має вітатись і заслуговує на цілковиту підтримку. Однак ця відважна спроба реалізувати такий амбітний проект навряд чи може бути розцінена як успішна»³. Утім попри численні вади книги та брак ґрунтовних авторських спостережень (які, за словами самої М.Бичкової, «не претендують на остаточне розв'язання проблем», натомість «мають радше постановочний характер»), вона, поза сумнівом, виконала своє головне призначення – стимулювала подальші наукові дослідження.

Свідченням цього стали стаття М.Крома⁴ та пошукове («ескізне») дослідження І.Ґралі, присвячене «дякам і писарям» – апарату влади в Московській державі й Великому князівстві Литовському ранньомодерних часів (XVI – початок XVII ст.)⁵. При цьому обидва автори прямо апелювали до книги М.Бичкової. Якщо у М.Крома об'єктом дослідження стали «основні віхи у взаєминах двох сусідніх держав упродовж кількох століть», то у І.Ґралі компаративний аналіз було здійснено на мікрорівні (це, однак, аж ніяк не позначилося на глибині спостережень польського фахівця).

І.Ґраля, зокрема, зупинився на «культурній чи, власне, навіть культуротворчій ролі» литовських писарів і московських дяків, скоригувавши тези М.Бичкової про доволі низький інтелектуальний рівень останніх та мізерність їхнього внеску в розвиток місцевого письменства. І.Ґраля також занотував факт культурних контактів між віленськими й московськими посадовцями, а також сформулював низку інших цікавих зауваг. Утім, резюмуючи, дослідник доволі скептично висловився щодо можливості глибоких узагальнень у поточній історіографічній ситуації: «Наші знання про апарат влади Великого князівства Литовського ще й дотепер менш, ніж достатні [...] Литовська канцелярія та група господарських писарів, що становила її серцевину, і досі – на відміну від московських дяків – очікує на свого відкривача штибу М.П.Лихачова, С.Б.Веселовського чи В.І.Савви»⁶.

За декілька років цю історіографічну лакуну до певної міри заповнила монографія білоруського дослідника О.Груші⁷. Утім автора більше цікавила організація діловодства в канцелярії, аніж персоналії її працівників (хоча книга й містить їх короткі біографи⁸). Історикові залишилася невідомою зга-

³ Lithuanian Historical Studies. – 1998. – Vol.3. – P.161.

⁴ Кром М.М. Россия и Великое княжество Литовское: два пути в истории // Английская набережная, 4: Ежегодник Санкт-Петербургского научного общества историков и архивистов: 2000 г. – Санкт-Петербург, 2000. – С.73–100.

⁵ Grala H. Diacy i pisarze: wczesnonowożytny aparat władzy w Państwie Moskiewskim i Wielkim Księstwie Litewskim (XVI – pocz. XVII w.) // Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. – Warszawa, 1999. – S.73–91.

⁶ Ibid. – S.91.

⁷ Груша А.І. Канцелярыя Вялікага княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст. – Мінск, 2006. – 216 с.

⁸ Там жа. – С.138–165. За своєю інформативністю вони, однак, поступаються тим, які містяться у праці К.Петкевича (шкода, що ті стосуються тільки періоду правління великого князя Александра) (див.: Pietkiewicz K. Wielkie księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka: Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI w. – Poznań, 1995. – S.18–28).

дана нами стаття І.Гралі й, відповідно, у його дослідженні немає рефлексій з приводу питань, порушених польським фахівцем⁹. О.Груша лише доволі побіжно характеризує освітній рівень великокнязівських писарів та їхні духовні горизонти¹⁰, і при цьому його працю завершує фундаментальний висновок про те, що віленська державна канцелярія являла собою центр політичної думки країни та «місце, де зосередилася плеяда одних із найосвіченіших людей ВКЛ і Польщі»¹¹.

Залишаючи ці неаргументовані заяви на совісті автора, спробуємо проаналізувати конкретні факти, які виявляють креативний потенціал працівників канцелярії та їхній світогляд, уявлений у літературних творах. При цьому не зупинятимемося на контроверсійному питанні про генезу білорусько-литовських літописів XV ст., котре потребує спеціального розгляду. Занотуємо хіба що гіпотезу, нещодавно висловлену авторитетною білоруською дослідницею А.Семянчук на підставі вивчення «придворної» історіографії XVI ст.: «Напрошується аналогія з ранішими часами, коли основною формою історичного письменства були хроніки чи літописи. Імовірно, авторів цих анонімних середньовічних творів варто шукати серед писарів (або, як називав їх М.Стрийковський, дяків) великого князя»¹². Гіпотетичним є й питання про непряний внесок у розвиток культури, який зробив хтось із великокнязівських писарів, підтримавши починання Матвія Десятого – одного з найвидатніших православних книжників, що працювали на теренах Литовської держави¹³.

Відомо, що впродовж 1502–1507 рр. М.Десятий створив місцевий аналог Геннадіївської Біблії, який згодом одержав, за прізвиськом автора, назву «Десятоглава» (див. ілюстр.1). Цей розкішно ілюмінований біблійний звід (щоправда, неповний¹⁴) містить розлогу автобіографічну післямову «о написавшем книги сия»¹⁵, яка вважається зразком оригінальної церковнослов'янської

⁹ Така сама ситуація спостерігається й у пізнішій статті: *Hruša A. Problemy badań kancelarii Wielkiego Księstwa Litewskiego lat 40. XV wieku – pierwszej ćwierci XVI wieku // Belliculum diplomaticum IV Thorunense: Dyplomatyka staropolska – stan obecny i perspektywy badań.* – Toruń, 2011. – S.75–94.

¹⁰ *Груша А.І.* Канцелярія Вялікага княства Літоўскага... – С.78–79, 136–137. Ідеться про наявність університетської освіти у восьми латинських писарів, декілька особистих книгозбірень і трактати пера Лаврина Медзильського (про політичне та військове становище Туреччини) й Венцлава Миколайовича, якого останнім часом прийнято ототожнювати з Михалом Литвином.

¹¹ *Груша А.І.* Канцелярія Вялікага княства Літоўскага... – С.200.

¹² *Семянчук А.* Магнацкія двары як цэнтры гістарыяграфіі ў Вялікім княстве Літоўскім у XVI ст. // *Магнацкі двор і сацыяльнае ўзаемадзеянне (XV–XVIII ст.)* – Мінск, 2014. – С.157.

¹³ Докл. див.: *Темчин С.* Роль Матвея Десятого в православной культуре Великого Княжества Литовского // *Litopisy Akademii Supraskiej.* – Vol.1: *Prawosławni w dziejach Rzeczypospolitej.* – Białystok, 2010. – S.27–35; *Его же.* Матвей Десятый и составление третьей (литовской) редакции Измарагда // *Slavistica Vilnensis.* 2005–2009 (Kalbotyra. – №54 (2)). – Vilnius, 2009. – P.169–178.

¹⁴ Щодо його структури див.: *Алексеев А.А., Лихачёва О.П.* Супрасльський сборник 1507 г. // *Материалы и сообщения по фондам Отдела рукописной и редкой книги БАН СССР / Под ред. М.В.Кукушкиной.* – Ленинград, 1978. – С.34–58; *Алексеев А.А.* Текстология славянской Библии. – Санкт-Петербург, 1999. – С.201.

¹⁵ Див. її публікацію: *Филарет.* Библиейские книги 1507 г. // *Известия по русскому языку и словесности Императорской академии наук.* – Т.8 (1859–1860 гг.). – Ч.2. – Ст.146–149. Частково її відтворено у вид.: *Кукушкина М.В.* Книга в России в XVI в. – Санкт-Петербург, 1999. – С.146–147. Варто занотувати, що вираз із післямови до «Десятоглава» повторив у післямові до львівського «Апостола» 1574 р. першодрукар Іван Федоров (див.: *Немировский Е.Л.* Франциск Скорина: Жизнь и деятельность белорусского просветителя. – Минск, 1990. – С.116). Зауважимо також,

літератури з теренів Литовської держави. З її тексту випливає, що автор, уродженець Тороща, десятий син у дуже набожній родині, на відміну від родичів обрав світську кар'єру¹⁶, однак «обещахся церкви Божии послужити» і згодом вирішив «написати своєю рукою книгу», аби заповісти її «на память своей души и своих родителей».

За цими позірно скромними намірами крився масштабний задум зі створення біблійного кодексу, реалізуючи який М.Десятый виступив в іпостасі археографа, текстолога, писця, каліграфа й художника. На допомогу майстрові прийшов «вельможа», якому він служив – «Феодор, писарем бывый в Великом княжестве Литовском». Цей «христоробец», звільнивши Матвія від виконання безпосередніх обов'язків, надав йому можливість «благополучно» працювати. Діставши «от службы впокой», той розпочав свою роботу у Вільні, а скінчив у щойно заснованому Олександром Ходкевичем Супрасльському Благовіщенському монастирі, заклавши підвалини тамтешнього скрипторію.

Стосовно особи Матвієвого добротинця усталилася гіпотеза, що цим вельможею-«христоробцем» був Федір Янушкович (Янушевич), котрий перебував на писарському уряді на рубежі XV–XVI ст., десь від кінця 1480-х до 1505–1506 рр.¹⁷ Однак паралельно в канцелярії працював Федір Григорович, котрий видається нам кращою кандидатурою на роль покровителя М.Десятого. Справа в тому, що він пішов із життя перед кінцем травня 1503 р.¹⁸, і його смерть правдоподібно пояснює те, чому Матвій покинув Вільно й перебрався у Супрасль, «державу благовернаго христоробиваго вельможи Александра Ходкевича»¹⁹. До того ж ця дата узгоджується з розрахунками С.Темчина, котрий, аналізуючи джерела «Десятоглава», дійшов висновку, що «переїзд Матвія зі столиці ВКЛ до монастиря слід датувати 1503–1504 рр.»²⁰.

що Л.Щавинська додала до топографії цього твору Київ (див.: *Щавинская Л.Л.* Литературная культура белорусов Подляшья XV–XIX вв.: Книжные собрания Супрасльского Благовещенского монастыря. – Минск, 1998. – С.27–28), очевидно, не зрозумівши, що в тексті йдеться не про київський Поділ, а про «поділ» у сенсі «низ» (батько Матвія постригся в ченці в торопецькому монастирі «святого Николы на горе», а мати стала черницею «в монастыри женстем на подоле, в святого Иоанна Предтечи» в «своем отечестве, в граде Торощи»).

¹⁶ До речі, у цьому контексті ніхто з дослідників не зауважив архаїчних увялень про те, що «бути десятим чи десятою у сім'ї – до нещастя». Це також уважалося ознакою певної відмінності, «інакшості» (див.: *Новичкова Т.А.* Эпос и миф. – Санкт-Петербург, 2001. – С.93–94). Можливо, однак, що виняткова набожність родини Десятого (чиї батьки, брати та сестри прийняли постриг) мала в основі якісь кризові явища – скажімо, есхатологічні очікування напередодні 1492 р. чи збройну боротьбу за Торопець, яка увінчалася перемогою Москви у ході війни 1500–1503 рр.

¹⁷ *Нікалаеў М.* Палата кнігапісная: Рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII ст. – Мінск, 1993. – С.74; *Темчин С.Ю.* Матвей Десятый... – Р.174, 176. Точні дати його перебування на писарській посаді в літературі варіюються – зокрема через те, що на початку своєї кар'єри він підписувався іменем батька, також великокнязівського писаря.

¹⁸ *Груша А.І.* Канцелярля Вялікага княства Літоўскага... – С.144. Зауважимо, що на особу Федора Григоровича звертав увагу ще Філарет (Гумілевський), однак він плував його з іншою людиною – Федором Святошею (див.: *Філарет.* Библейские книги 1507 г. – Ст.147), котрий перебував на писарській посаді в 1506–1516 рр. (див.: *Груша А.І.* Канцелярля Вялікага княства Літоўскага... – С.148–149).

¹⁹ Вочевидь, Матвія приваблювали наявні у Супраслі книги, адже на той час його рідний брат Свфимій був ігуменом одного з полоцьких монастирів; у 1509 р. він узяв участь у роботі собору, скликаного у Вільні мітрополитом Йосифом Солтаном (див.: *Макарий.* История русской церкви. – Кн.5. – Москва, 1996. – С.107).

²⁰ *Темчин С.* Роль Матвея Десятого... – С.32; *Его же.* Матвей Десятый... – Р.174.

Утім слід занотувати, що обидва Федори мали високе суспільне становище й можуть без застережень потрактовуватись як «вельможі»²¹. Син писаря Федір Янушкович, пов'язаний походженням із Волиню, піднявся до рівня «найвищого» писаря та зрештою став старостою луцьким і маршалком Волинської землі (тож «був першою особою в історії Литви, котра завдяки праці в канцелярії досягла рангу воеводи»²²). Його тезко Федір Григорович також мав статус «найвищого» писаря, виконував дипломатичні доручення й обіймав низку посад; натомість питання про його «отечество»²³ нам видається нероз'ясненим. К.Петкевич виводить Федорове коріння з Сіверщини, покликаючись на твердження С.М.Кучинського про його належність до тамтешніх бояр Григоровичів і, зокрема, про родинний зв'язок із чернігівським боярином Іваном Григоровичем²⁴. Однак останній мав прізвище – Циб²⁵, що суттєво підважує ці генеалогічні побудови.

Як би там не було, сановний «христолюбець» Федір навряд чи ініціював створення «Десятоглава» (як це подеколи стверджується в літературі). Однак, сприяючи М.Десятому, не міг не розуміти значення його роботи. Уже згодом до цього починання долучився співкритик Супрасльського монастиря митрополит Йосиф Солтан. За його велінням у пандан до «Десятоглава» у Вільні 1514 р. було переписано П'ятикнижжя Мойсееве, якого бракує в «Десятоглаві». Тоді ж, вочевидь, переписали й історичні книги Біблії, також відсутні в «Десятоглаві» (Ісус Навин, Судді, Царства, Руф, Есфір). І обидва рукописи зрештою опинились у Супраслі, поряд з витвором М.Десятого.

Відзначимо, що переписуванням книг займався і слуга сучасника й колеги «писаря Феодора» – Івана Семеновича Сопіги, котрий зробив блискучу кар'єру при дворі Александра Ягеллончика, обравши за «стартовий майданчик» великокнязівську канцелярію. До нашого часу зберігся примірник «Поучень» Феодора Студита, скопійований «повелением» І.Сопіги його «служкой» Іванчиком (1500 р.) (див. ілюстр.2)²⁶. Уточнюючи датуван-

²¹ При цьому вони були, у певному сенсі, «взаємозамінними»: за відсутності Федька Григоровича «при великом князи» залишався його тезко, який і виконував функції свого колеги – фіксував надання й рішення «господаря» (див.: Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – Т.21. – Москва, 1915. – С.12, 45 (1496 р.)). Щодо місця писарів у соціальній ієрархії див.: *Grala H. Diacy i pisarze...* – S.84–85.

²² *Pietkiewicz K. Wielkie księstwo Litewskie...* – S.21. Занотуємо також, що Федір Янушкович по-християнськи подбав про своїх близьких, унісши імена померлих до пом'яника Києво-Печерського монастиря (див.: *Голубев С.Т. Древний помянник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI ст.) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.6. – Отд.3. – К., 1892. – С.38*). Із його численних «коле» по канцелярії такою можливістю скористалися лише Копоть і Богуш Боговитинович, а також абсолютно невідомий фахівцем «Олехно Василевич Резанцов, дяк королёв» (див.: *Голубев С.Т. Древний помянник Киево-Печерской лавры...* – С.56, 60, 65–66).

²³ Користуємося терміном, який М.Десятий тричі вживав щодо своєї «малої батьківщини» – Торопця. Він також зустрічається в нарративних пам'ятках XV ст. (у «Похвалі Вітовту» та Волинському короткому літопису, де під «отечеством» розуміються, відповідно, Литва й Волинь).

²⁴ *Pietkiewicz K. Wielkie księstwo Litewskie...* – S.20; *Kuczyński S.M. Ziemia czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. – Warszawa, 1936. – S.367* (у К.Петкевича помилково вказано с.357).

²⁵ *Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С.214* (прим.5).

²⁶ *Кобяк Н.А., Морозова Н.А., Турилов А.А. Кириллические рукописные книги XV–XIX вв. в собраниях фондов 21 и 22 БАН Литвы // Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne. – Т.2. – Kraków, 1997. – S.50–62.*

ня рукопису, Н.Морозова припустила, що він призначався дружині великого князя Александра – дочці Івана III Олені (канцлером якої І.Сопіга став не пізніше 1503 р.)²⁷. Утім у світлі того, що згодом (за часів настоятеля Сергія Кимбаря, деє між 1532–1557 рр.)²⁸ «Поучення» Студита були подаровані кимось із Сопіг (імовірно, сином Івана Семеновича – Павлом) Супрасльському монастиреві²⁹, стає очевидним, що первісно ця книга створювалася для особистих потреб писаря, котрий, напевно, мав власне бібліотечне зібрання.

Звісно, переписування «Поучень» у культурно-історичному сенсі було явищем несумірним зі створенням «Десятоглава» – хай і важливим з огляду на те, що ця праця Студита не мала широкого розповсюдження у слов'янській писемній традиції. Натомість для нас наведений факт цікавий передусім тим, що ілюструє духовні запити І.Сопіги, та ще й у той момент, коли його конфесійні вподобання обернулися доволі неочікуваними наслідками. Справа в тому, що у травні 1500 р., коли було переписано «Поучення», спалахнула московсько-литовська війна, приводом для якої стали гадані утиски православних у Литовській державі. Вони нібито й змусили перейти «під руку» Івана III чільних репрезентантів порубіжної Сіверщини – князів Семена Можайського та Василя Шем'ячича, чий батьки втекли до Литви з Московського князівства, зазнавши поразки в міжусобній війні другої чверті XV ст.³⁰

Чутки про насильне покатоличення «Русі» були для московської сторони вповні легітимним приводом для розірвання укладеного 1494 р. «вечного докончання» з Литвою, яким передбачалася обопільна відмова від прийому «служилих» князів з їхніми землями. Нині ж не варто й доводити, що інвективи Івана III з приводу того, що в Литовській державі «жены от мужей и детей от отцов с животы (тобто майном – *О.Р.*) отнимаючи, силой покщают в римской закон (обертають на католиків – *О.Р.*)», були цілком голосливими. Відстань між реальними подіями кінця XV–XVI ст. та їх інтерпретацією в Москві добре характеризують закиди Александрові Ягеллончику, нібито він «велел поставляти божниц[ы] римского закона в русских городах, в Полоцку и в иных местах». Єдиною підставою для цих дорікань, за спостереженнями

²⁷ Морозова Н.А. К вопросу о датировке «Поучений огласительных» Феодора Студита (БАН Литвы F 21-798) // Slavistica Vilnensis. 1995 (Kalbotyra. – №45 (2)). – Vilnius, 1997. – Р.48.

²⁸ Останнім часом це датування було переглянуто. На думку С.Темчина, нижню хронологічну межу перебування С.Кимбаря у статусі супрасльського архімандрита слід пересунути принаймні на 1527 р. (див.: Темчин С.Ю. Супрасльський ієромонах Арсеній и его Лествица 1530 г., ныне хранящаяся в Хиландарском монастыре на Афоне (№185) // Афон и славянский мир. – Сб.3. – Афон, 2016. – С.365–366).

²⁹ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т.9. – Вильна, 1870. – С.54; Темчин С. Рукописи кимбаровского собрания Супрасльского Благовещенского монастыря (1532–1557 гг.) // Knygotyra. – Т.54. – Vilnius, 2010. – Р.176–177, 181. Можливо, це був поминальний внесок – принаймні в Києво-Печерському монастирі як «вклад» на спомин душі подеколи фігурували книги («род [...] вписан за устав за харатийный»; «за Евангелие»; «за Студит книгу 4 души») (див.: Голубев С.Т. Древний помянник Киево-Печерской лавры... – С.ХІ).

³⁰ Докл. див.: Русина О. Сіверська земля... – С.184–192; Її ж. Шем'ячичі та Можайські // Історія України в особах: Давньоруська держава. Литовсько-польська доба. – К., 2012. – С.275–279.

М.Крома, була поява бернардинського костелу в Полоцьку³¹. Схильність Івана III до подібних «узагальнень» застерігає від спроб убачати в окремому факті типове явище й тим більше поширювати його на всі «руські міста» Литовської держави.

Насправді на теренах Литовської Русі на рубежі XV–XVI ст. не спостерігалося міжконфесійної конфронтації. Ішлося хіба що про спроби проунійно налаштованого митрополита Йосифа Болгариновича (1498–1501 рр.) налагодити діалог із Римом, та аж ніяк не про конкретні кроки в напрямі унії з католицькою церквою (чи принаймні такі, які могли б спричинити незадоволення сіверських князів).

І.Сопіга був родичем та однодумцем митрополита. Він ще в 1491 р., перебуваючи у Ватикані, перейшов у католицтво, а згодом усіляко сприяв контактам Йосифа Болгариновича з папою. Це й було зафіксовано московським інформатором, який у травні 1499 р. сповістив Івана III про те, що митрополит із Сопігою розгорнули наступ на православ'я³².

Фактично ж І.Сопіга виступав у ролі кур'єра й довіреної особи митрополита. Зокрема в 1500 р. він вирушив до Рима з посланням Йосифа до папи Александра VI і з конфіденційним дорученням від митрополита. Ця місія не мала успіху – понтифік не став відповідати Йосифові, а той невдовзі пішов із життя. Але це звернення мало цікавий прецедент у вигляді листа, адресованого 1476 р. папі Сиксту IV київським митрополитом Мисаїлом і групою його однодумців – архимандритами Києво-Печерського й віленського Свято-Троїцького монастирів, князями Михайлом Олельковичем і Федором Бельським (знаними як організатори «змови князів» 1480–1481 рр.) та низкою інших світських достойників³³.

Фахівці відзначали близький текстуальний зв'язок між цими посланнями, що їх об'єднує визнання Флорентійської унії та католицького догмату «філіокве»³⁴. Нам невідомо, хто фактично склав Йосифів лист. Натомість так зване Мисаїлове послання безпосередньо пов'язане з особою «найвишшого писаря Великого князства Литовского» Якуба (Якова). Він разом із «книголюбцем» Іваном Солтаном, знавцем «божественных писаний», згадується у цьому листі як його творець. Щоправда, авторство тут чітко не окреслене: І.Солтан замикає перелік підписантів послання як «послуживый верне духом в посланнии сем» – і майже так само (без слів «верне духом», які, у принципі, могли

³¹ Кром М.М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – Москва, 1995. – С.166–167.

³² Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі – Акты ЗР). – Т.1. – Санкт-Петербург, 1846. – №155. – С.176–177; Сборник Императорского русского исторического общества (далі – Сборник РИО). – Т.35. – Санкт-Петербург, 1892. – С.273–274.

³³ Див. його публікації за різними списками: Monumenta Ucrainae Historica. – Vol.IX/X (1075–1632). – Romae, 1971. – №4. – P.5–30; Русина О. Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком // Український археографічний щорічник. – Вип.7. – К.; Нью-Йорк, 2002. – С.281–296; Заторський Н. «Послання Мисаїла» за Смоленським списком // Там само. – Вип.18. – К., 2013. – С.401–428.

³⁴ З огляду на їхню схожість постала навіть гіпотеза, що «так звана грамота Мисаїла» виїшла з-під пера митрополита Йосифа Болгариновича на рубежі XV–XVI ст. (див.: Бучинський Б. Змагання до унії руської церкви з Римом в роках 1498–1506 // Записки Українського наукового товариства. – Кн.IV. – К., 1909. – С.106, 119, 132 (прим.3)).

бути випущені при копіюванні) характеризується в документі «благоразумный в законе Божиим» Якуб³⁵.

Участь писаря Якуба у створенні тексту листа, на нашу думку, може пояснити деякі його лексичні особливості, зокрема послідовне використання в документі терміна «російський» замість «руський», що було нетиповим для тогочасних східнослов'янських теренів Великого князівства Литовського³⁶. Варто звернути увагу на те, що писар Якуб активно спілкувався з московськими «книголюбцами», свідченням чого стало виявлене в 1920-х рр. у складі митрополичого формулярника із Синодального зібрання «Послання від друга до друга»³⁷ – лист відомого московського архітектора-підрядника та книжника Василя Дмитровича Єрмоліна у відповідь на прохання Якуба придбати для нього декілька книжок (зокрема «Пролог», «Октоїх» і книгу з описом життій дванадцяти апостолів)³⁸. Скаржачись на неможливість виконати це прохання, В.Єрмолін радив Якубові надіслати йому до Москви гроші й папір, «а яз многим доброписцем велю таковы книги сделать по твоему приказу с добрых списков, по твоему обычаю, как любит воля твоя [...] А наряду ти, пане, все по твоей мысли и по твоей охоте, как любишь».

Ця добра обізнаність В.Єрмоліна з літературними смаками Якуба цілком виразно унаочнює інтенсивність їхніх контактів³⁹. Можливо, В.Єрмолін мав також зв'язки з київськими «книголюбцами»: фахівці вже акцентували той факт, що його ім'я внесено до пом'яника Києво-Печерського монастиря⁴⁰. Як слушно відзначалось у літературі⁴¹, В.Єрмолін міг познайомитися з Якубом

³⁵ Щодо діяльності останнього у великокнязівській канцелярії див.: Ясинські А. Спроба крытычнага вивучэння Книгі данін вялікага князя Казіміра // Запіскі Аддзелу гуманітарных навук. – Кн.3: Працы класы гісторыі. – Т.2. – Менск, 1928. – С.204–205.

³⁶ Зауваження щодо цього див.: Бучинський Б. «Грамота Мисаїла» і «грамота Ніфонта» // Записки Українського наукового товариства. – Кн. XIII. – К., 1914. – С.11–12. Форма «Росія» постала в Північно-Східній Русі за часів Івана III, наприкінці XV ст., і набула поширення в межах Литовської держави століттям пізніше (див.: Вопросы формирования русской народности и нации. – Москва; Ленинград, 1958. – С.88).

³⁷ Уперше інформацію про це послання було вміщено в додатку до статті А.Ясинського про книгу «данин» Казимира: Седельніков А. Паведамленьне аб пісару Якубе // Запіскі Аддзелу гуманітарных навук. – Кн.3: Працы класы гісторыі. – Т.2. – С.207–208. Невдовзі постала спеціальна публікація: Седельніков А.Д. «Послание от друга к другу» и западнорусская книжность XV в. // Известия АН СССР. – Сер. VII. – Отд. гуманитарных наук. – Москва, 1930. – №4. – С.223–238.

³⁸ Ідентифікація деяких із книжок, з огляду на uszkodження тексту «Послання», проблематична. Див. щодо цього його новітню публікацію й коментарі фахівців: Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI в. – Ч.1. – Москва, 1986. – №56. – С.196–197; Ч.5. – Москва, 1992. – №56. – С.1007–1008; Турилов А.А. Южнославянские памятники в литературе и книжности Литовской и Московской Руси XV – первой половины XVI в.: парадоксы истории и географии культурных связей // Славянский альманах: 2000. – Москва, 2001. – С.257–258, 277–278.

³⁹ Зацитований лист датується щонайпізніше початком 1470-х рр. Це дещо коригує висловлений у літературі погляд стосовно початків практики замовлення книжок для особистого користування (з кінця XV ст.): Циценене Р. Рукописная книга и её рецепция в Великом княжестве Литовском XIV – середины XVI вв. // Slavistica Vilnensis. 2013 (Kalbotuga. – №58 (2)). – Vilnius, 2013. – P.62.

⁴⁰ Голубев С.Т. Древний помянник Киево-Печерской лавры... – С.50; Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – Москва, 1982. – С.147, 152. Зауважимо також можливість його знайомства з Мисаїлом, коли той був смоленським владикою, адже існує припущення про наявність у В.Єрмоліна чисельної рідні на Смоленщині (див.: Седельніков А.Д. «Послание от друга к другу» и западнорусская книжность XV в. – С.230).

⁴¹ Русский феодальный архив... – Ч.5. – С.1007.

під час його приїздів до Москви, і це могло статися як у 1468⁴², так і в 1459 рр., коли той намагався переконати Василя II прийняти як митрополита учня і ставленика уніата Ісидора – Григорія Болгарина⁴³. Власне й у 1468 р. його місія, скоріш за все, полягала в обстоюванні митрополичих прав Григорія, які в лютому 1467 р. визнав константинопольський патріарх Діонісій⁴⁴.

Як би там не було, для нас принципово інше – те, що культурні орієнтири впливового «Якуба-писаря» мали двоїтий характер: у його духовні горизонти вписувались і Рим, і Москва. Те саме можна сказати й про його сина Адама, котрий здобув освіту в Ягеллонському університеті коштом віленського каноніка князя Андрія Свирського та зрештою сам став віленським каноніком. Початки його кар'єри пов'язані з великокнязівською канцелярією, де він служив латинським писарем і високо цінувався як людина, котра поєднує католицьке визнання з володінням «руською» мовою й письмом. Саме тому в 1494 р. його відрядили до Москви з гарантіями для княжни Олени щодо збереження нею православ'я у шлюбі з Александром⁴⁵.

Подібною широтою поглядів не відрізнявся інший писар литовської великокнязівської канцелярії – Василь Нікольський, чий непростий життєвий шлях нам удалося частково реконструювати. Поштовхом до цього стало знайомство зі «Сказанием о исхождении Святого Духа», написаним у 1511 р. за повелінням воеводи Стефана Якшича «многогрешным и хуждъшим в християнех Василием презвитером Никольским от Дольняя Руси». Повністю видрукував цей твір, адресований «некоему латинскому архиепископу сопротивляющуся», Ф.Покровський у 1908 р.⁴⁶ Згодом стало відомо, що зберігся сербський список послання середини XVI ст.⁴⁷ У цьому варіанті, який доволі точно передає оригінал, Василь згадується

⁴² Московский летописный свод конца XV в. // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.25. – Москва; Ленинград, 1949. – С.280.

⁴³ Про цю місію Якуба згадує в 1459 р. митрополит Іона у листі до смоленського єпископа Мисаїла (остання публікація: Русский феодальный архив... – Ч.1. – №24. – С.124–127), котрий, однак, у супереччю з закликом Іони підтримав уніата Григорія, а згодом, як його наступник, звернувся до Сікста IV зі згаданим вище посланням. Викликає заперечення позиція Н.Синициної, котра, розглядаючи лист Іони, ідентифікувала добре відомого за джерелами 1440–1460-х рр. писаря Якуба як папського нунція Миколая Якуба (Якубі, Загупіті), котрий дістав «почесну посаду (чи звання) королівського писаря [...] задля надання авторитетності його посольству до Москви» (див.: Синицина Н.В. Третий Рим: Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV–XVI вв.) – Москва, 1998. – С.97).

⁴⁴ Синицина Н.В. Третий Рим... – С.112.

⁴⁵ Pietkiewicz K. Wielkie księstwo Litewskie... – S.26; Груша А.І. Канцелярія Вялікага княства Літоўскага... – С.152. Між іншим, Адам Якубович мав власну бібліотеку, успадковану, вочевидь, від батька-бібліофіла. До нашого часу дійшов автобіографічний запис в одній з його книжок, зроблений «руською» мовою (див.: Wisłocki W. Incunabula typographica bibliothecae Universitatis Jagellonicae Cracoviensis. – Cracoviae, 1900. – P.308, 568; Ochmański J. Najdawniejsze księgozbiory na Litwie od końca XIV do połowy XVI w. // Europa Orientalis: Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. – Toruń, 1996. – S.76; Груша А.І. Канцелярія Вялікага княства Літоўскага... – С.79–80, 137).

⁴⁶ Покровський Ф.И. Послание Василия, пресвитера Никольского из Дольней Руси, об исхождении Св. Духа // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. – Т.13. – Кн.3. – Санкт-Петербург, 1908. – С.86–126.

⁴⁷ Радојичић Ђ.Сп. Руски и српски текст Василија Никольског из Донје Русије // Радојичић Ђ.Сп. Књижевна збивања и стварања код срба у средњем веку и у турско доба. – Нови Сад, 1967. – С.273–281.

не як «презвитер», а як «прозываемый» Нікольським⁴⁸. Ця кон'єктура, очевидно, первинна, оскільки слово «презвитер» фігурує в пізньому, рубежу XVII–XVIII ст., списку послання, похідному з бібліотеки Соловецького монастиря, який містить численні текстуальні похибки. У решті списків цей фрагмент відсутній⁴⁹.

В основу своєї публікації Ф.Покровський поклав список «Сказання» з рукопису, який належав єпископові Павлові Доброхотову (нині – у Бібліотеці РАН у Петербурзі, ф.37, №31). Ідеться про конволют середини XVI ст., похідний із Жировицького монастиря. Окрім іншого, він містить «Повість» про Ксиропотамський монастир⁵⁰ із заувагою, що 1546 р. її було принесено з Афона до Супрасльської обителі, «и в то же лето в сию книгу вписана». З огляду на цей запис Ф.Покровський припустив, що «Жировицький рукопис був написаний у Супрасльському монастирі й у ньому ж, можливо, спочатку перебував»⁵¹.

На користь наявності тексту «Сказання» В.Нікольського у Супраслі свідчить і те, що витяги з нього містяться у Супрасльській полемічній збірці 1580 р., яка вийшла з-під пера тамтешнього архідиякона Євстафія⁵². Маємо і згадку про дві «книги» В.Нікольського в описах супрасльської монастирської бібліотеки середини XVII ст.⁵³

Намагаючись атрибутувати «Сказання», Ф.Покровський зауважив, що про його автора, «окрім тих небагатьох відомостей, котрі він сам подає про себе в передмові та післямові до послання, нічого не відомо». Однак, виходячи з імені замовника (й не знаючи, що той був сербом), способу датування послання та наявного в ньому переліку тодішніх монархів («В лето 7019, индиктиона 14, по летех Христова Рождьства римленом пишоуцим 1511, скиптродръжавным же: в Оугрех и Чесех Владиславу, в Ленденех Жигимонтоу, в Роусии Василию, великаго Иоанна сыноу, гръком же страждующим под страхом Баазит соултана»)⁵⁴, він припустив, що Василь був уродженцем Угорської Русі, де під назвою «Дольней земли» відома Угорська низина, а «долинянами» називали «угро-руське населення відрогів Карпат, котрі спускаються до згаданої низини»⁵⁵. Ця, далеко не беззаперечна думка, міцно ствердилась у літературознавстві⁵⁶.

⁴⁸ *Радојичић Ђ.Сп.* Руски и српски текст Василија Никольског из Донье Русије. – С.279. За паралель тут може правити інший книжник – Іван Чорний, який подеколи підписувався «Ио[анн] Чръны званьем» (див.: Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып.2. – Ч.1. – Ленинград, 1988. – С.393). Згаданий вище Матвій, упорядник «Десятоглава», занотував у своїй автобіографічній післямові, що Десятим був «прозван от матери своея» (див.: *Филарет.* Библиейские книги 1507 года. – Ст.148).

⁴⁹ Цей нюанс не врахував О.Груша, котрий зауважив із приводу нашої доповіді на одній із мінських конференцій, що Нікольський – «це не ім'я й не прізвище, а визначення церкви, де служив Василь (Св. Ніколи)» (див.: *Груша А.І.* Канцелярляры Вялікага княства Літоўскага... – С.161).

⁵⁰ Див.: *Турилов А.А.* Малоизвестный источник по истории идеи «Третьего Рима» у южных славян (Повесть о Ксиропотамском монастыре) // Римско-константинопольское наследие на Руси: Идея власти и политическая практика. – Москва, 1995. – С.137–139.

⁵¹ *Покровский Ф.И.* Послание Василия, пресвитера Никольского... – С.86 (прим.1), 87 (прим.1).

⁵² Там же. – С.88, 115–123.

⁵³ Археографический сборник документов... – Т.9. – С.205.

⁵⁴ Аналогічний принцип синхронізації подій застосовано у сербській «Александрії» (див.: *Александрия: Роман об Александре Македонском по русской рукописи XV в.* – Москва; Ленинград, 1965. – С.7, 218–219).

⁵⁵ *Покровский Ф.И.* Послание Василия, пресвитера Никольского... – С.88–89.

⁵⁶ *Радојичић Ђ.Сп.* Стари српски писци украјинске народности (од краја XV до краја XVII века) // *Радојичић Ђ.Сп.* Књижевна збивања... – С.261; *Радојичић Ђ.Сп.* Руски и српски текст... – Стр.279; *Пелешенко Ю.В.* Розвиток української ораторської та агіографічної прози

Вразливість такої гіпотези полягає в тому, що термін «Дольняя (Нижняя) Русь» ніколи не прикладався до Закарпаття, виступаючи, натомість, традиційною назвою Середнього й Нижнього Подніпров'я.

Відомо, що вже давньоруські книжники ділили східнослов'янські землі на «нижні» та «верхні»⁵⁷. Архаїчне й аморфне словосполучення «Нижня Русь» проіснувало до XVI ст.⁵⁸, подеколи потрапляючи до офіційної документації (наприклад, у 1558 р. Сигізмунд Август адресував один зі своїх «безмытных листов» (актів на звільнення від сплати мита) «панству нашому Великому князству Литовскому и всему Понизовью и земле Волынской»⁵⁹).

Відповідно відкоригувавши «район пошуків» В.Нікольського, ми досить швидко натрапляємо на його сліди у синхронній документації. В акті пожалування Чернігова⁶⁰ князеві Семенові Можайському (1 липня 1496 р.) великий князь литовський Александр Казимирович вилучив із-під його юрисдикції («вынял на себя») кількох бояр, котрі перебували на великокнязівській службі («тые нам мають служити с тых именей своих, што в Черниговском повете мають») – і серед них якогось Андрія Павловича з «братаничами» (племінниками з боку брата) Халецьким і Микольським⁶¹.

Знаючи ім'я діда Микольського по лінії батька – Павло – і те, що він служив безпосередньо великому князеві литовському, ми маємо вагомні підстави ототожнити його з писарем великокнязівської канцелярії «Никольским Васильевичем Павловича», котрому в березні 1505 р. Александр Казимирович видав «лист», яким закріпив за ним володіння його батька Василя Павловича⁶².

кінця XIV – початку XVI ст. – К., 1990. – С.10–11; *Мишанич О.* Давня українська література в загальнослов'янському контексті // *Медієвістика*. – Вип.1. – Одеса, 1998. – С.8.

⁵⁷ *Ипатьевская летопись // ПСРЛ*. – Т.2. – Москва, 1962. – Ст.112, 359, 369, 645. Див. також: *Чекин Л.С.* О географических терминах «Понизье», «верх» и «низ» в древнейших восточнославянских летописях // *Язык. Культура. Взаимопонимание: Материалы международной конференции*. – Л., 1997. – С.111–115.

⁵⁸ У літературі можна зустріти твердження, що поділ Русі на Верхню та Нижню фіксував існування в XV–XVI ст. «двох етноісторичних реальностей» – Росії й України (див.: *Наливайко Д.* Україна в рецепції західних гуманістів XV–XVI ст. // *Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст.* – К., 1993. – С.7–8; *Його ж.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К., 1998. – С.91), хоч це підкріплюється посиланнями на А.Контаріні, котрий розміщував Київ за межами Нижньої Русі (див.: Барбаро и Контарини о России: К истории итало-русских связей в XV в. – Ленинград, 1971. – С.188–189), і Ж. де Ланнуа, який, наприклад, відзначав, що він прибув до Кам'янка-Подільського «зі Львова, проїхавши Верхню Русь» (див.: *Путешествия Гильбера де-Ланноа в восточные земли Европы в 1413–1414 и 1421 гг.* // *Университетские известия*. – Вип.8. – К., 1873. – С.39). Уже цих двох прикладів досить, аби застерегти дослідників від надмірної довіри до відомостей іноземців-подорожників. З іншого боку, слід урахувати, що перебування Верхньої та Нижньої Русі у складі різних державних утворень із часом привносило у цю термінологію політичні акценти. Більше того, за умов, коли в Московській державі відкинули Флорентійську унію, термінологічне розчленування Русі набуло рис церковно-адміністративного поділу: відомо, що учень Ісидора Григорій Болгарин виряджався в Русь як митрополит «київський, литовський та всієї Нижньої Русі» («*tota Russia inferior*») (див.: *Gudziak B.* *Crisis and Reform*. – Cambridge (Mass.), 1998. – P.46).

⁵⁹ Торгівля на Україні: XIV – середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянина. – К., 1990. – С.86. – №59.

⁶⁰ Нагадаємо, що до 1500 р. місто, як і вся Сіверщина, перебувало у складі Великого князівства Литовського. Унаслідок московсько-литовської війни 1500–1503 рр. відбулася інкорпорація Сіверської землі Московією, юридично оформлена 1508 р.

⁶¹ Акты ЗР. – Т.1. – С.163. – №139.

⁶² Акты Литовской Метрики (далі – Акты ЛМ). – Т.1. – Вип.2 – Варшава, 1897. – С.170–171. – №728.

Останній, як ми дізнаємося зі вказаного документа, також був «господарским» писарем, вірно служив «з молодых лет» Казимирові та навіть «положил свою голову» на цій службі. Заслуги Василя Павловича було відзначено пожалуванням йому маєтку Деречин (Слонімський повіт), де він став господарем, одружившись з удовою його колишнього власника Богдана Васьковича Дромутевича⁶³ (це сталося після 1468 р., коли той ще був при здоров'ї⁶⁴).

Право на спадкове володіння цим маєтком і підтвердив своєму «шляхетне вроженому писарю Никольскому Васильевича» Александр, «бачачи [...] перво сего к отцу нашему, славное памяти королю Казимиру, и потом к нам верную а справедливую, николи не замешканую и пильную службу». Таким чином, писар Нікольський з'явився при дворі «господаря» ще за часів Казимира (1440–1492 рр.) і, певно, на зламі XV–XVI ст. мав близько тридцяти років. Що ж до Василя Павловича, то, виходячи з того, що запис, двічі зроблений ним у Литовській метриці («А писал Васко Павлович») ⁶⁵, можна датувати 1448 р. ⁶⁶, доходимо висновку, що він з'явився на світ щонайпізніше на рубежі 1420–1430-х рр.

Крім «листа» на Деречин, десь між 1500–1506 рр. син Василя Павловича отримав від Александра ще одну «данину» (двір Вакиніки у Троцькому повіті), покликану компенсувати втрату Нікольським його чернігівської «отчины», захопленої московськими військами. Це надання дійшло до нас у формі його підтвердження Сигізмундом I (1506 р.), котрий не втрачав надії «сполна очистити» Сіверщину від ворога (хоча документом не виключалося, що цього не станеться, та «имения» Нікольського і його земляків «отпшугут в вечном миру за границу»⁶⁷, що, власне, і відбулося 1508 р.).

Однак сплигло декілька років і Нікольський, котрий вірно служив Казимирові та Александрові, знехтував інтересами їхнього наступника Сигізмунда (і, відповідно, власними кар'єрними перспективами), приєднавшись до повстання Михайла Глинського. Складно сказати, що саме вплинуло на це рішення – амбіції, придворні інтриги, затаєні кривди або ж

⁶³ Власне, Василеві Павловичу дістався не весь Деречин, а тільки частина Деречинської волості – ті 10 «служб», які в 1416 р. Вітовт виділив жмудському бояринові Дромуту (Дремуту) і з часом вони склали село Кочин (див.: *Topolska M.B. Dobra dereczyńskie od XV do połowy XVII w. // Zeszyty naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. №74: Historia. – Zesz.11: Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII w. – Poznań, 1971. – S.45–49*). Слід, щоправда, зауважити, що, розглядаючи питання про власників Кочина, авторка не подала жодної інформації про Василя Павловича, а згадуючи про Нікольського, припустилася низки помилок в тексті та примітках. Точнішими є дані К.Петкевича (див.: *Pietkiewicz K. Wielkie księstwo Litewskie... – S.23*). У новітній довідці про Деречин серед його співвласників фігурує «писар королівський Олександр Нікольський» (див.: Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: Энциклопедия. – Минск, 2009. – С.135).

⁶⁴ *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – T.3. – Lwów, 1890. – S.13. – №XVII.*

⁶⁵ *Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою археографическою комиссией (далі – РИБ). – Т.27. – Санкт-Петербург, 1910. – Стб.60.*

⁶⁶ Він міститься серед записів, датованих січнем і березнем 11 індикта, у складі так званої «книги данин» Казимира, що охоплює 1440–1455 рр., поряд із записом про надання, санкціоноване князем Олельком (помер 1455 р.).

⁶⁷ *Lietuvos Metrika. – Knyga №8 (далі – LM-8). – Vilnius, 1995. – P.196. – №206.*

просто зв'язки родини Глинських із Черніговом⁶⁸, але, починаючи з 1508 р., Нікольський фігурує в документах віленського двору з постійним визначенням «зрадця» (зрадник). Так, на рубежі літа – осені того року Сигізмунд інформував кримського хана Менгілі Гірея, що дяк Нікольський був одним із двох «зрадець», виряджених Глинським до Василя III, «жадаючи его, абы ему своих воевод з людьми прислал и хотячи ему вси наши граничныи города, добывши, подати»⁶⁹. Але роль Нікольського у заколоті не обмежилася функціями посланця: збереглася глуха звістка про те, що якийсь Курбака «держал» Чечерськ (котрий належав до комплексу так званих «подніпровських волостей») «от зрадци Никольского»; улітку 1508 р., виконуючи наказ Сигізмунда («того наместника поимати»), чечеряни вчинили над ним самосуд⁷⁰.

Очевидно, не краще майбуття очікувало й на самого Нікольського після того, як М.Глинський зазнав поразки. Навряд чи він міг розраховувати на поблажливість Сигізмунда, як деякі інші фігуранти цієї справи (наприклад, Богуш Заранкович, котрий «ездил зрадцою з Никольским», що його «господарь» вибачив у липні 1508 р., повернувши вже поділену між його братами «отчину», «статки домовые [...] и кони, и иные речи»⁷¹).

Майно Нікольського також було конфісковане. За даними Литовської метрики, уже у серпні 1508 р. його будинок у Вільні, що був «против Святого Яна», виклопотав собі у Сигізмунда князь Василь Полубенський⁷²; успадкований Нікольським від батька «Кочин, то есть Деречин» у лютому 1509 р. дістався овруцькому намісникові Семенові Федоровичу Полозовичу (до речі, як і «имения» князя Івана Глинського на Київщині)⁷³; двір Вакініки було

⁶⁸ На Чернігівщині Глинським належали Хоробор, Домислин, Смолин. Князь Іван Борисович Глинський упродовж 1492–1496 рр. був чернігівським намісником, із чим, очевидно, пов'язана передача його родичеві Андрієві Дрожчі кількох сіл у Чернігівському повіті, які раніше становили власність князя Петра Михайловича Мосальського (відповідно, «дворянин Андрей Дрожжич» згадується в Александровій грамоті Семенові Можайському 1496 р.; після поразки повстання М.Глинського він разом із братом Петром знайшов притулок у Москві) (див.: *Бычкова М.Е.* Состав класса феодалов России в XVI в.: Историко-генеалогическое исследование. – Москва, 1986. – С.62–63).

⁶⁹ Акты ЗР. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1848. – С.49. – №41; LM-8. – Р.112. – №69. Зберігся й текст послання, переданого Глинським до Москви через «пана Никольского» (див.: Акты ЗР. – Т.2. – С.22–23. – №20; LM-8. – Р.117–119. – №72).

⁷⁰ LM-8. – №416. – Р.312–313. Відзначимо, що цей факт до певної міри коригує уявлення про повстання М.Глинського: зазвичай стверджується, що заколотники здобули лише одне місто – Мозир, зазнавши поразки при облозі Мінська, Слуцька, Орші, Мстиславля і Кричова (див.: *Кром М.М.* Православные князья в Великом княжестве Литовском в начале XVI в. (К вопросу о социальной базе восстания Глинских) // *Отечественная история.* – 1992. – №4. – С.150; *Его же.* Меж Русью и Литвой... – С.124–125). Однак із тексту цитованого документа випливає, що поряд зі Мстиславлем і Кричовом, у Чечерську й, можливо, Пропойську прибічники М.Глинського досягли успіху, хай і доволі короткотривалого. Воднораз перебування в лавах заколотників людини, котра у своєму «Сказанні» рівно обстоювала православний догмат Трійці, підкріплює репутацію М.Глинського як оборонця «грецької віри» (хоча у працях останніх десятиліть версію про обумовленість його повстання міжконфесійною напругою у Великому князівстві Литовському переконливо спростовано).

⁷¹ LM-8. – Р.270. – №339.

⁷² Ibid. – Р.277. – №356.

⁷³ Ibid. – Р.315–316. – №424. Зауважимо, що наявність у документі імені князя Глинського стала причиною описки метриканта, котрий помилково озглавив цей акт як «привилей пану Семену Федоровичу Полозовича на именья по князю Василю Николском, зрадць». В.Нікольським, зрозуміло, не належав до титулованої знаті. У синхронній документації він

передано у «заставу», а потім він і повністю перейшов до князя Гліба Юрійовича Пронського (1510 р.)⁷⁴.

Ці останні записи в метриці, де фігурує «зрадця» Нікольський (у документі 1510, як і в акті 1496 рр., – Микольський), цікаві тим, що в них, нарешті, називається його ім'я – Василь, котре, як бачимо, збігається з іменем автора «Сказання о исхождении Святого Духа»⁷⁵. При цьому відповідь на питання, яким чином колишній писар віленської великокнязівської канцелярії, котрий на рубежі 1508–1509 рр. разом із Глинськими емігрував до Московії⁷⁶, згодом опинився при дворі Стефана Якшича, досить очевидна: сестра останнього Анна була дружиною Василя Глинського⁷⁷, який виїхав до Москви разом із братами Іваном і Михайлом. Залишається припустити, що й на чужині В.Нікольський контактував із кланом Глинських і продовжував користуватися їхньою особливою довірою, виконуючи доволі відповідальні місії.

Установивши особу Нікольського, зупинимося на питанні про середовище, яке його висунуло. Не підлягає сумніву, що рід Нікольського мав тісні зв'язки з Чернігівщиною. Щоправда, ми дуже мало знаємо про батька Василя. Інформація Литовської метрики мізерна, а наявне у сучасній літературі отожднення писаря Васька Павловича з дяком великокнязівської канцелярії «менянином» (мінчанином) Васьком (Васильцем) Любичем⁷⁸ помилкове: як свідчать документи, той помер «безпотомно», а належні йому землі успадкували його племінники (один з яких, Петрашко Фоминич Любича, також став «господарским» писарем)⁷⁹. Життєвий шлях Василя Любича докладно дослі-

фігурує тільки як «пан» і «дворянин» (див.: Сборник РИО. – Т.35. – С.172; Акты ЗР. – Т.2. – С.22. – №20; LM-8. – Р.117. – №72).

⁷⁴ LM-8. – Р.353–354. – №487.

⁷⁵ О.Груші його ім'я чомусь залишилося невідомим, і він послідовно називає Нікольського – «Нікольським Васильовичем Павловича», та ще й робить закид, що я плутаю патронім зі власним іменем писаря (див.: *Груша А.І.* Канцелярля Вялікага княства Літоўскага... – С.160–161).

⁷⁶ «Русский временник» (за Румянцевським списком) згадує його серед «княжат и панов», котрі виїхали на службу до Василя III, як «дияк королевской Никольской» (див.: *Зимин А.А.* Новое о восстании Михаила Глинского в 1508 г. // Советские архивы. – 1970. – №5. – С.72). У тому, що в цій літописній пам'ятці (проаналізованій також у польській історіографії: *Krupska A.* Przekaz Rumiancewski Ruskiego wriemiennika jako źródło do genezy buntu Michała Glińskiego // Historia i współczesność. – Т.6. – Katowice, 1982. – С.111–129) Нікольський зветься «дяком», немає нічого дивного, оскільки це слово було російським відповідником західноруського терміна «писар», який прикладається до Нікольського в документах 1505–1506 рр. Цікаво інше: те, що й у листі Сигізмунда Менґлі Гіреєві (1508 р.) його названо «дяком» (тобто, за місцевою ієрархією, людиною нижчого рангу), що можна пояснити як намаганням понизити статус «зрадць» в листуванні з кримським ханом, так і певною неусталеністю тогочасної канцелярської термінології (див.: *Grala H.* Diacu i pisarze... – С.78, 80; *Urzednicy centralni i dygnitarze Wielkiego księstwa Litewskiego XIV–XVIII w.: Spisy / Oprac. H.Lulewicz, A.Rachuba (= Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII w.: Spisy. – Т.ХІ). – Kórnik, 1994. – С.118).* У книзі О.Груші Нікольського взагалі «розжалувано» в дяки (№87 (29) за їх загальним списком на с.160).

⁷⁷ Відзначимо, що брата Анни слід відрізнити від двох інших Якшичів на ім'я Стефан: її батька, котрий помер у 1489 р., та її племінника, сина Марка Якшича, котрий помер між 1530 і 1537 рр. (див.: *Радювичіш Т.Сп.* Доба постанка и развој старих српских родослова // *Радювичіш Т.Сп.* Књижевна збивања... – С.175–176; *Радювичіш Т.Сп.* Стари српски писци... – С.261; *Радювичіш Т.Сп.* Руски и српски текст... – С.276, 278).

⁷⁸ *Urzednicy centralni i dygnitarze Wielkiego księstwa Litewskiego XIV–XVIII w.* – С.121. – №868.

⁷⁹ *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie.* – Т.1. – Lwów, 1887. – С.90. – №ХСІV. Див. також позов сина Петрашка Фоминича – Михайла стосовно його «дідизни» (РИБ. – Т.20. – Санкт-Петербург, 1903. – Стб.709–711).

див А.Ясинський⁸⁰, котрий, однак, припустився прикрої помилки, звівши докупи документальні згадки про «Васка писаря», «Васка Павловича» й «Васка Любича». Тож під його пером постав гібридний персонаж – Василь Павлович Любич із біографією вповні реального Василя Любича, котрий підписувався в метриці лише як «Васко» або «Васко писарь»⁸¹. Крім того, скрупульозно відтворюючи кар'єру В.Любича, А.Ясинський не міг скористатися опублікованим двома десятиріччями пізніше документом, з якого випливає, що десь між 1477–1483 рр. той був ще й любецьким намісником⁸² (таке поєднання писарського та намісницького урядів було цілком у традиціях віленської великокнязівської канцелярії й розглядалось як форма «кормління»⁸³). Не мав він у своєму розпорядженні й тексту Московського зводу 1479–1480 рр., де В.Любич згадується як посол Казимира до Івана III у 1476 р.⁸⁴

На тлі браку даних про Василя Павловича зростає вага джерельних відомостей про найближчих родичів Нікольського – передусім про братів батька. Так, згаданий у грамоті 1496 р. Андрій Павлович у 1480–1490-х рр. був троцьким підключим. У 1502 р. він отримав від Александра на три роки у «хлебокормление» двір Красне, що, очевидно, являло собою компенсацію за втрату земель на Чернігівщині⁸⁵. Інший дядько Нікольського, Богдан Павлович, наприкінці XV–XVI ст. обіймав посаду віленського підключого⁸⁶. У серпні 1496 р., безпосередньо після передачі Чернігова Можайському (й, очевидно, у зв'язку із цією подією) він звернувся до Александра, аби той підтвердив своїм актом «отчину и дедину его» у Чернігівському повіті: «имения» Свibriж (нині Сибереж) і Заболовісся, селище Ргощ (суч. Рогощі, колишнє давньоруське місто Оргощ), а також ловище й бортну землю Замглай⁸⁷. Документ, виданий із цього приводу Александром, заслуговує на увагу не лише через точну локалізацію володінь Богдана Павловича (де були чернігівські «имения» його братів Василя та Андрія – залишається тільки гадати), а й через указівку на те, що ці землі належали його батькові та дідові. Таким чином, з урахуванням зроблених вище хронологічних розрахунків, можна стверджувати, що предки Нікольського осіли на Чернігівщині щонайпізніше наприкінці XIV ст. Відповідно, немає підстав

⁸⁰ Ясинські А. Писар вялікага князя Казіміра Василь Паўлавіч Любiч, як прадстаўнік буйнага зямляўладання XV ст.: (Нарыс да гісторыі буйнага зямляўласнасці на Беларусі) // Запіскі Адзелу гуманітарных навук. – Кн.8: Працы клясы гісторыі. – Т.3. – Менск, 1929. – С.65–80.

⁸¹ Це наше спостереження чомусь фігурує у книзі О.Груші як його власне напрацювання (див.: Груша А.І. Канцьялярыя Вялікага княства Літоўскага... – С.138, 143).

⁸² Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej. – Т.1. – Zesz.2. – Kraków, 1948. – S.435–436. – №372. Документ (послання Любичу від його «приятеля» віленського воеводи Олехна Судимонтовича) видавці датували 1477–1491 рр. (тобто часом перебування Олехна на посаді), однак ці хронологічні рамки заширокі з огляду на те, що з жовтня 1483 р. Любечем володів князь Василь Михайлович Верейський (див.: Русина О. Сіверська земля... – С.115–116).

⁸³ Bardach J. Z praktyki kancelarii litewskiej za Zygmunta I Starego // Prace z dziejów Polski feudalnej. – Warszawa, 1960. – S.333; Pietkiewicz K. Wielkie księstwo Litewskie... – S.30; Груша А.І. Канцьялярыя Вялікага княства Літоўскага... – С.46, 115.

⁸⁴ Московский летописный свод конца XV в. – С.304.

⁸⁵ РИБ. – Т.27. – Стб.262, 628; Акты ЛМ. – Т.1. – Вып.2. – С.104. – №625.

⁸⁶ РИБ. – Т.27. – Стб.841–843; ЛМ-8. – Р.228. – №274.

⁸⁷ Российский государственный архив древних актов. – Ф.389. – Оп.1. – Д.6. – Л.133–133 об. При публікації цього документа (див.: Акты ЛМ. – Т.1. – Вып.1. – Варшава, 1896. – С.123. – №314) оригінальний текст було перекопано.

піддавати сумніву думку, що першою задокументованою особою в ряду цих предків був незнаний ближче Павло Мишкович, котрий у 1437 р. отримав від Свидригайла «замість Сновська сіверського, що лежить над річкою Снов», Хальч неподалік від Гомеля⁸⁸.

Це твердження постало в літературі завдяки працям О.Галецького і С.М.Кучинського⁸⁹, котрі досліджували генеалогію роду Халецьких, один із представників якого, як уже відзначалося, згадується у грамоті 1496 р. як «братанич» Андрія Павловича. При цьому другий племінник останнього, Нікольський, був (усупереч указівкам наведених вище джерел, котрі не використовувалися фахівцями при розв'язанні окресленої проблеми) ідентифікований як Йосиф Євстафійович Халецький⁹⁰, що пояснюється «накладанням» на реалії кінця XV ст. пізніших (і нерідко сумнівних) даних про родовід Халецьких.

По суті, дослідники охрестили Халецькими всіх нащадків Павла Мишковича, тим часом як це прізвище закріпилося лише за тими з них, хто при розподілі родових маєтностей, разом з якимись землями на Чернігівщині, отримав Хальч (Хальче) в Гомельському повіті⁹¹. Складно визначити, коли саме і яким чином було здійснено цей родинний переділ. Фактом залишається лише те, що перші документальні згадки про Халецьких сягають 1480-х рр. Ідеться про сина гіпотетичного Євстафія Павловича, Михайла Халецького, котрий в актовому матеріалі, так само, як і Василь Нікольський, як правило, не зветься на ім'я⁹². Обидва фігурують разом не лише у грамоті 1496 р., а й у складі посольства, яке в 1502 р. було виряджене до Заволзької Орди⁹³, де Халецький, як посланець великого князя литовського, був частим гостем і мав неабияку репутацію (як занотовано у ханському ярлику Александрові (1501 р.), «колько от вас послы бывали, а не бывал таков добрыи человек»⁹⁴).

⁸⁸ Це пожалування фігурує у виписку з новгородських гродських книг (7 серпня 1661 р.), який фіксував знищені козаками привілеї роду Халецьких.

⁸⁹ Halecki O. Chaleccy na Ukrainie // Miesięcznik Heraldyczny. – 1910. – S.134–140, 164–170, 194–201; Kuczyński S.M. Rodowód Michała Chaleckiego // Ibid. – 1934. – S.6–10, 17–23; Idem. Ziemie czernihowsko-siewierskie... – S.366–367.

⁹⁰ Kuczyński S.M. Rodowód... – S.20, 23.

⁹¹ У грамоті 1496 р. чернігівські «имения» Халецьких не названо, однак у пізній (і до того ж дефектній) копії «пам'яті» литовським послам, яку було укладено близько 1527 р., і котра містить перелік усіх чернігівських сіл зі спорадичними згадками про їх колишніх (до 1500 р.) власників, згадується існуючий донині Слабин як село, «что было за Халенским (варіант: Харевским)», в якому легко впізнати перекручене «Халецким» (див.: Русина О. Із спостережень над «Реєстром чернігівських границь» з 20-х років XVI століття // Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка. – Т.ССХХV. – Л., 1993. – С.300–301, 304; Її ж. Сіверська земля... – С.208, 210, 214).

⁹² Див.: РИБ. – Т.27. – Стб.198; Lietuvos Metrika. – Кнуга №5 (далі – LM-5). – Vilnius, 1993. – Р.118, 126, 138, 140, 147–148, 157, 159, 170, 172–175, 177–179. Відзначимо, що М.Халецький мав сина Михайла, котрий вніс свій рід до пом'яника Києво-Печерського монастиря. У цьому запису, що досі не привертав увагу спеціалістів, із чоловіків названо тільки Михайла й Терентія (див.: Голубев С.Т. Древний помяник Киево-Печерской лавры... – С.64).

⁹³ LM-5. – Р.178. Третім членом цього посольства був писар великокнязівської канцелярії «Обрагим Тимирчын». Про нього див.: Любая А.А. Князь Ибрагим бен Тимер из рода Юшинских: опыт культурологического и просопографического исследования одной биографии из истории Восточной Европы рубежа XV–XVI вв. // Alba Ruscia: белорусские земли на перекрестке культур и цивилизаций (X–XVI вв.). – Москва, 2015. – С.153–184.

⁹⁴ LM-5. – Р.173.

До речі, ці контакти могли переломити хід московсько-литовської війни 1500–1503 рр. Недарма в Москві за півтора десятиліття згадували про те, як Александр «Ши[г]-Ахметя, царя ордынського, на християнство навел, а в проводниках у него был его дворянин Халетской и иные королевы люди, и Ши[г]-Ахметь царь по его наводу пришел [...] в Чернигов, да тут много християнской крови пролилося»⁹⁵. Хан Заволзької Орди Шиг-Агмат (Шейх-Агмет) у серпні 1501 р. на чолі 100-тисячного війська з'явився на Сіверщині й зумів захопити Новгород-Сіверський та інші міста, передавши їх під контроль («поручив») Михайлові Халецькому⁹⁶. Він, безумовно, досяг би й більших успіхів, якби Александр не дистанціювався від дій свого союзника, чий загони у червні 1502 р. вщент розгромив Менглі Гірей⁹⁷. Тож, контактуючи зі Шиг-Агматом, Халецький по-своєму сприяв поверненню Литві Чернігівщини, з якою його зв'язували родинні та майнові інтереси. Щоправда, навряд чи він учащав до цього «ведмежого закутка», віддаючи перевагу кар'єрі у столиці (що, до речі, можна сказати й про інших відомих нам нащадків Павла Мишковича, котрі осіли у Вільні, Троках, розчинившись у середовищі місцевої бюрократії).

Йх долю розділив і Василь Нікольський. Мешкаючи у Вільні, успадкувавши від батька місце в «господарской» канцелярії, він отримав відповідний вишкіл та ані вихованням, ані способом життя не був зв'язаний зі своєю «малою батьківщиною». Щоправда, у «Сказанні» він виразно декларував своє «нижньоруське» походження, однак це видається цілком природним для людини, яка порвала зі своєю «політичною батьківщиною» й ще не вповні при звичаїлася до ролі «московита». Ф.Покровський намагався визначити «громадянство» Нікольського, керуючись уміщенням наприкінці «Сказання» переліком правлячих монархів («скиптродръжавных») ⁹⁸. Натомість у ньому відбився передусім васальний щодо угорського короля статус замовника твору – сербського воєводи Якшича⁹⁹.

На походження В.Нікольського куди виразніше вказує спосіб датування його «Сказання»: поєднання трьох систем літочислення (індиктового,

⁹⁵ Сборник РИО. – Т.35. – С.520.

⁹⁶ Хроника Быховца // ПСРЛ. – Т.32. – Москва, 1975. – С.168.

⁹⁷ Див. докл.: *Kuczynski S.M. Ziemie czernihowsko-siewierskie...* – S.316–337; *Воронін В.А.* З історії ўзаемаадносін Вялікага княства Літоўскага з татарами ў канці XV – першай трэці XVI ст.: Хан Шыг-Ахмат // *Studia Historica Europae Orientalis / Исследования по истории Восточной Европы.* – Вып.4. – Минск, 2011. – С.127–149 (зауважимо, що доробок С.М.Кучинського у праці В.Вороніна не враховано).

⁹⁸ Цей перелік має, окрім хронологічного, певний аксіологічний аспект: батько Василя III характеризується в ньому як «великий» та, імпліцитно, засуджується турецький султан, котрий утискає його єдиновірців. При цьому В.Нікольський «забуває», що саме через розв'язані Іваном III воєнні дії він втратив свої сіверські маєтності, як і про власні контакти з мусульманським світом під час цієї московсько-литовської війни.

⁹⁹ Заслугує на увагу той факт, що у згаданому переліку брата Владислава Угорського, польського короля Сигізмунда I, названо таким, що править «в Ленденех». Використання цього архаїчного терміна щодо Польщі В.Нікольським (котрий, без сумніву, упродовж певного часу перебував при дворі С.Якшича) не узгоджується з побудовами Т.Лер-Сплавинського, який заперечував наявність подібних старосербських форм, визнаючи лише існування штучних словоутворень («rex Vladislav Ledianin», «rege ledianensi») у латинізованій хроніці Бранковича (див.: *Lehr-Splawinski T. Ledzice – Ledzanie – Lachowie* // *Opuscula Casimiro Tymienski septuagenario dedicata.* – Poznań, 1959. – Р.199 (przyp.17)). Не знав фахівець і про виявлення в 1957 р. первинної сербської версії хроніки з кінця XV ст., де вказані форми також присутні (див.: *Радојичић Т.Сп.* Родослов сремских Бранковића с краја XV в. // *Радојичић Т.Сп.* Књижевна збиванья... – С.184–187).

від Різдва Христового та від «створення світу») і їх паралельне використання були характерною рисою віленської великокнязівської канцелярії¹⁰⁰. У самому ж тексті «Сказання» можна вгледіти певні натяки на відірваність автора від традиційних умов існування («от Божественаго Писания, елико помнех, из оуст избирах догматъ», «книгъ к исправлению не имеющу»)¹⁰¹, однак значно більшою мірою воно свідчить про культурний потенціал віленського писарського середовища рубежу XV–XVI ст. «Сказання» демонструє добру обізнаність автора з текстом Біблії і працями отців церкви, хоча паралельно стверджується цілком протилежне («мне, невежди сущу у Святаго Писания») та акцентується брак системної освіти («оучилища николи же видех»). Утім у цих фразах складно відділити реальні факти біографії В.Нікольського від риторичного самоприниження, типового для тогочасного письменства.

«Сказання» зайвий раз переконає у слушності зауваги М.Грушевського, що на теренах Великого князівства Литовського «не бракувало людей з теологічним і літературним приготуванням, які при нагоді могли себе з цього боку показати не зле, але поза чисто практичними потребами бракувало стимулів літературної творчості, бракувало того духовного руху, який стихійною силою втягає в себе людей та каже кожному смілійшому пробувати своїх сил на полі духовної творчості»¹⁰². Тож видається симптоматичним, що В.Нікольський виявив свій полемічний і літературний хист поза межами Батьківщини, де цього потребувало протистояння двох християнських конфесій.

Назад, у Литовську Русь, «Сказання» потрапило у середині XVI ст. через Супрасль, відомий своїми тісними зв'язками з Балканами й, передовсім, зі Сербією¹⁰³. Утім воно не вписалось у тогочасний духовний контекст (згодом ним скористався лише Василь Острозький у творі «Про єдину віру», виданому 1588 р.¹⁰⁴).

«Сказання» не актуалізували навіть уніїні процеси рубежу XVI–XVII ст., на відміну від послання Сіксту IV співавторства писаря Якуба: воно виринуло з небуття в умовах загострення міжконфесійної конфронтації, у 1605 р., коли його оприлюднив, віднайшовши десь у Крєво, митрополит Іпатій Потій, аби підкріпити традицією акт Берестейської унії (1596 р.) і переконати сучасників в одвічності проунійних прагнень у Київській митрополії.

¹⁰⁰ Див., напр.: РИБ. – Т.27. – Стб.744, 746, 750, 752, 767, 770, 782, 785. Аналогічно датоване і згадане вище послання до папи Сікста IV «от духовенства и от княжат и панов русских» (1476 р.): «Писано у Вилни в лето 6984 от первосотворенаго Адама, под леты Рожества Христова 147-сят постое, месяца марта 14 дня, индикта 9». Е.Баніоніс слушно розцінював таке «комплексне» літочислення як наслідок співіснування різних культурних традицій на теренах Великого князівства Литовського (див.: *Баньонис Э.* Литва XV в.: ощущение многообразия окружающего мира // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – Вип.3. – К., 1994. – С.130).

¹⁰¹ *Покровский Ф.И.* Послание Василия, пресвитера Никольского... – С.91, 125.

¹⁰² *Грушевский М.* История Украины-Руси. – Т.6. – К., 1995. – С.353.

¹⁰³ *Рогов А.И.* Супрасль как один из центров культурных связей Белоруссии с другими славянскими странами // *Славяне в эпоху феодализма.* – Москва, 1978. – С.329–334. Зауважимо також авторитетну думку М.Петрова, котрий уважав, що через Супрасль відбувалося посередництво «між давньоруською полемікою з латинянами та між південноруською вченою полемікою, яка розпочалася з кінця XVI ст.» (див.: *Петров Н.И.* Западнорусские полемические сочинения XVI в. // *Труды Киевской духовной академии.* – Т.4. – К., 1894. – С.535).

¹⁰⁴ *Покровский Ф.И.* Послание Василия, пресвитера Никольского... – С.90, 122.

Так само, між іншим, не мала суспільного резонансу серед сучасників і літературна діяльність Михалона Литвина: його латиномовний трактат, написаний у середині XVI ст., був фактично відкритий (і, відповідно, збережений для історії) у наступному столітті, коли цей твір під назвою «Про норони татар, литовців і москвитян» фрагментарно опублікували в Базелі (1615 р.). Схожа доля спіткала і трактат Л.Медзилеського, котрий став відомим лише в XIX ст. Так історія ніби «зрівняла» творчий доробок дуже несхожих авторів, що їх об'єднувало одне – служба в литовській великокнязівській канцелярії. Навряд чи можна сумніватися, що їхній культурогенний потенціал був значно більшим, аніж фактичний внесок у розвиток культури.

Повертаючись до акцентованого М.Грушевським питання про мотивації літературної творчості, зауважимо, що в XV ст. за такий стимул могла правити, вочевидь, поточна суспільно-політична кон'юнктура, і саме тому культуротворчим осередком стала сформована за Вітовтового правління канцелярія «господаря», через яку проходив основний нерв державного життя Великого князівства Литовського.

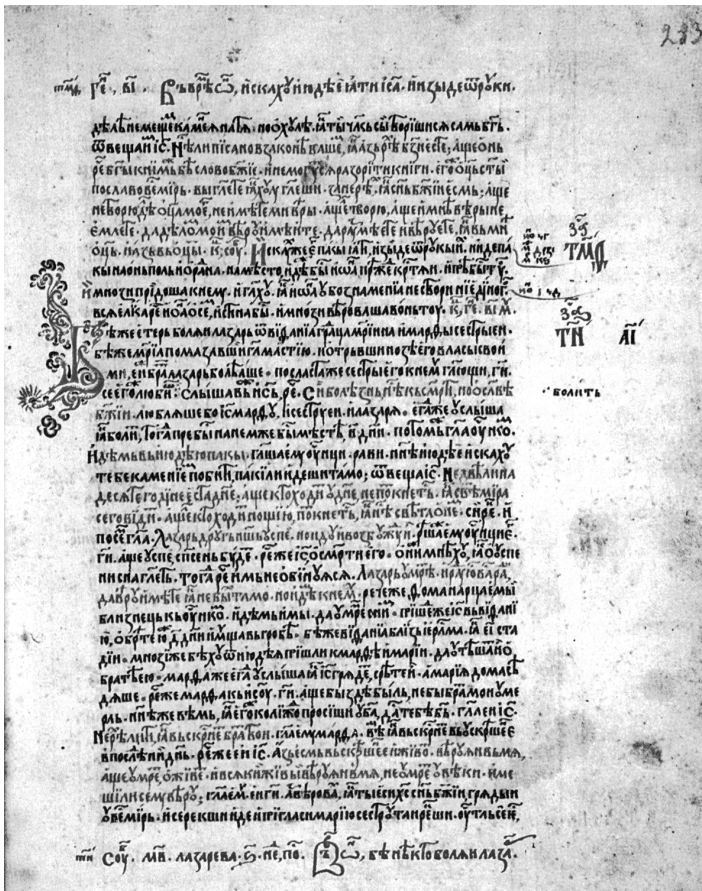
Як свідчать наведені факти, працівники канцелярії відзначалися високим інтелектуальним рівнем і певними духовними потребами. Знавці діловодного письма, вони виявляли активний інтерес до письменства непрагматичного – передусім релігійного. Проявом цього було придбання або копіювання рукописів задля поповнення власних бібліотек, а також підтримка таких масштабних починань, як створення «Десятоглава». При цьому православні книголюби й поціновувачі «божественных писаний» були, як правило, світськими особами (духовний сан мали лише латинські писарі). Це додає особливій ваги їхнім «пробам пера», до яких їх спонукали колізії поточного церковно-політичного життя.

Ідеться передусім про спроби фактичної реалізації унії, що до неї Київська митрополія долучилася на соборі у Флоренції (1439 р.). Для православних канцеляристів схильність до унії була складовою їхньої політичної лояльності: вони перебували в найближчому оточенні володаря-католика, і це не могло не впливати на конфесійні орієнтири. Показовою у цьому сенсі стала позиція «найвищого» писаря Якуба, котрий усіяко сприяв справі церковної унії (і, зокрема, її поширенню на «Верхню Русь»), та водночас охоче спілкувався з московськими інтелектуалами, не схильними до вестернізації.

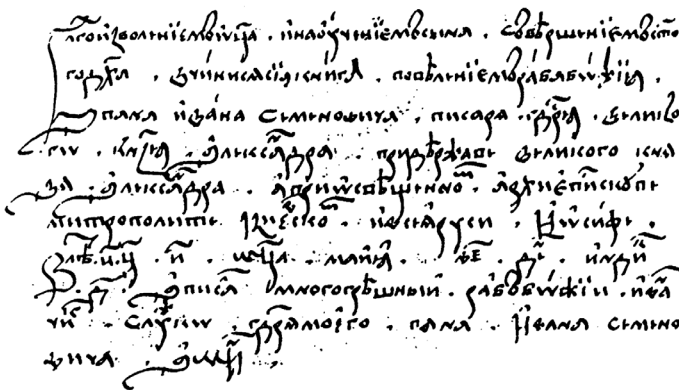
Однак недовзі справа унії (яку разом із митрополитом Йосифом просував писар І.Сопіга), піднята на щит великим князем московським, перейшла у зовнішньополітичну площину, що призвело не тільки до значних територіальних втрат, а й до масштабного внутрішнього конфлікту, званого як повстання М.Глинського. У спровокованій цими подіями ситуації вибору «між ковпаком Вітовта й шапкою Мономаха»¹⁰⁵ у середовищі писарів, як і в інших спільнотах, проявилися промосковські тенденції¹⁰⁶. І «Сказання» В.Нікольського наочно демонструє нам зв'язок між цим цивілізаційним вибором та православною ортодоксальністю.

¹⁰⁵ Так фігурально окреслив цю дилему в назві своєї статті І.Ґрала (див.: *Grala H. Kołpak Witoldowy czy czapka Monomacha?* // *Католицизм в России и православие в Польше (XI–XX вв.)*. – Варшава, 1997. – С.51–67).

¹⁰⁶ Щодо настроїв протилежного спрямування та внеску писарів в ідеологічну конфронтацію з Москвою див.: *Баньонис Э. Писари канцелярии Великого Княжества Литовского и идеологическая борьба с Русским государством в начале XVI в.* // *Славяне и их соседи: Католицизм и православие в средние века*. – Москва, 1991. – С.32–34.

Ілюстр.1. Аркуш «Десятоглава» (за А.Алексеевим, див.: Алексеев А.А. Текстология славянской Библии. – Санкт-Петербург, 1999 (вклейка між с.128–129))

Ілюстр.2. Прикінцевий запис «служки» І.Сопіги – Іванчика (за Н.Морозовою, див.: Морозова Н.А. К вопросу о датировке «Почуеный огласительных» Феодора Студита (БАН Литвы F 21-798) // Slavistica Vilnensis. 1995 (Kalbotyra. – №45 (2)). – Vilnius, 1997. – P.50)

The paper deals with a rather poorly studied aspect of the history of the Grand Duchy of Lithuania’s state chancellery. The stress is laid on the role played by its personnel in the development of culture of the late 15 – early 16th century. Author identifies some scribes as writers or contributors to the literary process of the age. She also analyzes their outlook as revealed by their works and cultural endeavors.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, state chancellery, scribes, book-writing, Supraśl monastery.

